

ศึกษาวิเคราะห์ธรรมาภิสมัยของพระอริยบุคคลตามหลักไตรสิกขา

An analytical study of the dhamma attainments of the noble persons according to threefold training

พระมหาเอกชัย อุพวฒโน (ช้อยแก้ว)*

Phramaha Ekachai Upavaddhano (Koykeaw)

พุทธศาสตรมหาบัณฑิต (พระพุทธศาสนา) มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย

Master of Arts (Buddhist Studies) Graduate School Mahachulalongkornrajavidyalaya University

แม่ชีกฤษณา รักษาโฉม**

Kritsana Raksachorn

สมิทธิพล เนตรนิมิตร***

Samiddhipol Netnimitra

มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ประเทศไทย

Mahachulalongkornrajavidyalaya University, Thailand

E-mail : Projectaek590@gmail.com

Received: August 19, 2022

Revised: March 09, 2023

Accepted: April 20, 2023

บทคัดย่อ

บทความวิจัยนี้มีวัตถุประสงค์ ๓ ประการ คือ (๑) ศึกษาธรรมาภิสมัยในคัมภีร์พระพุทธศาสนา (๒) ศึกษาพระอริยบุคคลผู้บรรลุธรรมาภิสมัย และ (๓) วิเคราะห์พระอริยบุคคลผู้บรรลุธรรมาภิสมัยตามหลักไตรสิกขา งานวิจัยนี้เป็นการวิจัยเชิงเอกสาร (Documentary Research)

ผลการวิจัยพบว่า ๑) ธรรมาภิสมัยในคัมภีร์พระพุทธศาสนา คือการตรัสรู้ธรรม หรือการบรรลุธรรมอันได้แก่โลกุตตรธรรม ๙ จนเกิดปัญญาญาณรู้แจ้งอริยสัจ ๔ อันเป็นผลสืบเนื่องมาจากการฟังธรรมจากพระพุทธเจ้าและจากพระสาวกพร้อมกับการปฏิบัติตามหลักสมถกรรมฐานและวิปัสสนากรรมฐานจนกระทั่งได้บรรลุธรรมาภิสมัยเป็นพระอริยบุคคล ๒) พระอริยบุคคลผู้บรรลุธรรมาภิสมัย ผู้วิจัยนำมาศึกษาจำนวน ๘ รูป/คน คือ พระสารีบุตรเถระ พระอานนท์เถระ บรรลุธรรมาภิสมัยในระดับอภิสกขิผล หัตถกอาฬวกะ

* นิสิตปริญญาโท, สาขาวิชาพระพุทธศาสนา มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย Master of Arts Program in Buddhist Studies, Mahachulalongkornrajavidyalaya University

** ผศ.ดร.แม่ชีกฤษณา รักษาโฉม Asst.Prof.Dr.Kritsana Raksachorn ประธานคณะกรรมการควบคุมวิทยานิพนธ์ Chief of Thesis Supervisor Committee

*** รศ.ดร.สมิทธิพล เนตรนิมิตร Assoc.Prof.Dr.Samiddhipol Netnimitra คณะกรรมการควบคุมวิทยานิพนธ์ Thesis Supervisor Committee

จิตตคฤหบดี บรรลุธรรมาภิสมัยในระดับอนาคามีผล อสิทัตตะ นางสุมนาเทวี บรรลุธรรมาภิสมัยในระดับสกทาคามีผล อนาถบิณฑิกเศรษฐี หมอชีวกโกมารภัจ บรรลุธรรมาภิสมัยในระดับโสดาปัตติผล ๓) ไตรสิกขา คือ (๑) อธิศีลสิกขา เป็นการจัดระเบียบความประพฤติทางกาย วาจา (๒) อธิจิตตสิกขา เป็นการจัดระเบียบจิตให้อยู่ในอารมณ์ที่เป็นกุศล (๓) อธิปัญญาสิกขา การฝึกปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานโดยมีหลักธรรมสนับสนุน คือโพธิปักขิยธรรม ๓๗ ประการ ได้แก่ สติปัฏฐาน ๔ สัมมปปธาน ๔ อิทธิบาท ๔ อินทรีย์ ๕ พละ ๕ โพชฌงค์ ๗ อริยมรรคมีองค์ ๘ โดยใช้ไตรลักษณ์เป็นกรอบในการพิจารณา หลักการเหล่านี้ส่งเสริมให้บรรลุธรรมาภิสมัย

คำสำคัญ : ธรรมาภิสมัย; พระอริยบุคคล; ไตรสิกขา

Abstract

In this research, there are three objectives: (1) to study the Dhamma attainments that were appeared in the Buddhist scriptures, (2) to study the noble persons (ariya-puggalas) who attain the Dhamma, and (3) to analyze the attainments of the noble persons according to Threefold Training. This paper is a documentary research. The result of the research was found (1) that the Dhamma attainments in Buddhism is the enlightenment or the omniscience in the Four Noble Truths, because the person had listened to the Dhamma from the Buddha and his disciples, along with the practice of tranquility (*samatha*) and insight (*vipassana*) meditation until the person was enlightened as a noble person. (2) The noble persons who attained the Dhamma there are 8 persons who I attended to study such as Phra Sariputta Thera and Phra Ananta Thera, attaining at the Dhamma level of absolute nirvana achiever (*arahant*); Hattaka Alavaka and Cittakahapati, attaining at the Dhamma dhamma level of non-returner (Anagami); Isidatta and Sumana Devi, attaining at the Dhamma level of once-returner (Sakadagami); Anathapindika and Civaka Komarabhat, attaining at the Dhamma level of stream-winner (Sotapanna). (3) The Threefold Training (tri-sikkha) is 1. extreme study of precept (Adhisilasikkha) the way of organizing bodily and verbal behaviors in order; 2. extreme study of mind (Adhicittasikkha) the way of organizing the mind in a virtuous mood; and 3. extreme study of wisdom (Adhipanyasikkha) the practice of insight meditation in accordance with the principles of 37 qualities relate to awakening/understanding (Bodhipakkhiya dhamma) such as the 4 Foundations of Mindfulness (Satipatthana 4), the 4 right efforts (Sammappadhana 4), the 4 roads to power (Iddhipada 4), the 5 spiritual faculties (Indriyani 5), the 5 mental powers (Balani 5), the 7 factors of

enlightenment (Bojjhanga 7), and the noble eightfold path (Ariyam atthangikam maggam) and using the three characteristics as the conceptual framework to encourage the attainment of the Dhamma.

Keywords: the Dhamma Attainments; the Noble Persons; Threefold Training

บทนำ

ธรรมาภิสมัย หมายถึง การบรรลุธรรม ซึ่งเกิดจากการได้ฟังพระธรรมเทศนาของพระพุทธเจ้า โดยตรงบ้าง ได้ฟังพระธรรมเทศนาของพระอริยสาวกบ้าง ซึ่งผู้บรรลุธรรมนั้นต้องมีศีลสมาธิ สมาธิ สมาธิและปัญญาสมาธิ เมื่อองค์ประกอบทั้ง ๓ คือ ศีล สมาธิ และปัญญาครบสมบูรณ์ ธรรมาภิสมัย คือ การบรรลุธรรมก็เกิดขึ้นได้

ความทุกข์ที่ยิ่งใหญ่ที่สุดสำหรับมนุษย์คือ ความเกิด, ความแก่, ความเจ็บและความตาย หากสามารถ ตัดวงจรของความทุกข์ได้ก็จะพบกับความสุขที่แท้จริง คือพระนิพพาน ไม่ต้องเวียนว่ายตายเกิดอีกต่อไป พระนิพพานจึงเป็นธรรมที่เลิศที่สุด^๑ จะเป็นผู้ที่เห็นคุณค่าและยินดีอยู่ในความรู้สึกที่บริสุทธิ์ผ่องแผ้วโดย ไม่มีตัวตนเข้าไปข้องเกี่ยว^๒ เพราะนิพพาน คือ ภาวะสงบเยือกเย็น และสันติสุข^๓ มนุษย์เกิดมาพร้อมกับ ความแก่, ความเจ็บและความตาย เปรียบเสมือนดอกเห็ดที่เกิดจากดิน ย่อมนำเอาฝุ่นติดมาด้วย ฉะนั้น หนึ่ง พระพุทธเจ้าทรงเล็งเห็นการเกิดว่าเป็นเหตุนำมาซึ่งความทุกข์ดังพระดำรัสว่า “การเกิดบ่อ ย ่ นั้น เป็นความทุกข์รำไป” ความเกิดนั้นนอกจากจะหมายถึงการเกิดมาเป็นมนุษย์แล้ว ยังหมายถึงการเกิดของ กิเลสตัณหา ซึ่งเป็นการเกิดแบบอุปาทาน คือเกิดความยึดถือว่าเป็นตัวเรา เป็นของเรา เรียกว่า ชาตหนึ่ง มิใช่การเกิดจากท้องแม่^๔ เป็นการเกิดขึ้นของกิเลสภายในใจอันเป็นเหตุแห่งความทุกข์สืบต่อไปไม่จบสิ้น^๕ การเกิดใหม่ย่อมประกอบด้วยความทุกข์ไม่ว่าจะเป็นการเกิดในภพใดก็ตาม^๖

^๑ ๐.จตุกก. (ไทย) ๒๑/๓๔/๕๕.

^๒ วไลยโละ ศรี ราหุล ตรีปิฎกธาราจารย์, พระธรรมที่พระพุทธเจ้าทรงสอน, (กรุงเทพมหานคร: กองทุนบุญนิธิ หอไตร, ๒๕๔๙), หน้า ๕๐.

^๓ พระภวนาพิศาลเมธี วิ. (ประเสริฐ มนต์เสวี), วิปัสสนาเพื่อความดับกรรม, (กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วน จำกัด ประยูรสาส์นไทย การพิมพ์, ๒๕๖๒), หน้า ๒๗๘.

^๔ ขุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๑๕๓/๗๙.

^๕ พุทธทาส อินทปัญโญ, แก่นพุทธศาสนา, (กรุงเทพมหานคร: บริษัท วิ.พรินท์ (๑๙๙๑) จำกัด, ๒๕๕๖), หน้า ๔๗.

^๖ พระพรหมมิ่งคลาจารย์ (ปัญญานันทภิกขุ), อริยสัจ ความจริงอันประเสริฐ ๔ ประการ, (กรุงเทพมหานคร: ธรรมสภา, ม.ป.ป.), หน้า ๑๐.

^๗ พระโสภณมหาเถระ (มหาสิสยาตอ) รจนา, พระพรหมโมลี (สมศักดิ์ อุปสโม ป.ธ.๙, M.A., Ph.D.) ตรวจชำระ, พระคันธสาราภิวังศ์ แปลและเรียบเรียง, ปฏิจจสมุปบาท เหตุผลแห่งวัฏสงสาร, (กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัด ประยูรสาส์นไทย การพิมพ์, ๒๕๕๔), หน้า ๒๙๒.

พุทธศาสนาเป็นศาสนาแห่งการศึกษาโดยแท้ โดยมีกระบวนการปฏิบัติไปตามลำดับขั้นตอน เรียกว่า สิกขา^๙ ซึ่งเป็นกระบวนการเรียนรู้ที่มุ่งเน้นพัฒนามนุษย์ให้ครบทั้ง ๓ ด้าน คือ ด้านความสัมพันธ์กับสภาพแวดล้อมทั้งทางวัตถุและสังคม ด้านจิตใจและด้านปัญญา^{๑๐} แสดงพระอริยมรรคกับปวัตตนสูตรโปรดพระปัญจวัคคีย์จนทำให้ท่านพระอัญญาโกณฑัญญะได้ดวงตาเห็นธรรมบรรลุเป็นพระอริยบุคคลชั้นโสดาบันด้วยปัญญา^{๑๑}แจ้งว่า “สิ่งใดสิ่งหนึ่ง มีความเกิดขึ้นเป็นธรรมดา สิ่งนั้นทั้งปวง มีความดับไปเป็นธรรมดา”^{๑๒} และต่อมาได้บรรลุเป็นพระอรหันต์เมื่อได้ฟังพระธรรมเทศนาอนัตตลักขณสูตรว่าด้วยเรื่องขันธ ๕ เป็นอนัตตา^{๑๓} เป็นสักขีพยานยืนยันคำสอนของพระพุทธองค์ว่าสามารถช่วยสรรพสัตว์ให้บรรลุธรรมหลุดพ้นจากความทุกข์ทั้งปวงได้

อุดมคติในการเกิดเป็นมนุษย์ตามทัศนะของชาวพุทธเถรวาทคือการบรรลุธรรมเป็นพระอรหันต์ซึ่งเป็นประโยชน์สูงสุดในชีวิต^{๑๔} สามารถกำจัดกิเลสอันเป็นเหตุแห่งความทุกข์ได้เด็ดขาด^{๑๕} ทั้งนี้องค์สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้า ทรงอุบัติมาเพื่อช่วยรื้อขนสรรพสัตว์ให้ข้ามพ้นจากความทุกข์ทั้งปวงดังที่พระคิริมานันทเถระได้กล่าวสรรเสริญพระองค์ว่า ข้าแต่พระมหามุนีผู้มีความเพียรมาก พระองค์ทรงเป็นสัพพัญญู เป็นผู้นำสัตว์โลก ทรงข้ามพ้นแล้ว ยังทรงช่วยเหลือสรรพสัตว์ ด้วยพระญาณอีก^{๑๖} พระองค์ทรงเป็นศาสดาเอกของโลก ทรงเกื้อกูลอนุเคราะห์สัตว์โลกทั้งหทยเทพเทวดา มนุษย์ นาค ครุฑ และคนธรรพ์^{๑๗} จะเป็นกษัตริย์หรือพราหมณ์ จะเป็นจันทรกาลหรือศุภครุ จะเป็นเศรษฐีผู้ร่ำรวยล้น หรือคนจนผู้ยากไร้ พระองค์ก็ทรงปฏิบัติเสมอกัน มิได้แสดงธรรมเพราะเห็นแก่ลาภสักการะ แต่ทรงมุ่งประโยชน์คือการพ้นทุกข์เป็นสำคัญ ทรงแสดงธรรมโดยมิได้เห็นแก่ความเหน็ดเหนื่อย ความยากลำบากพระวรกายส่วนพระองค์ เมื่อทอดพระเนตรเห็นบริษัทมีจำนวนมาก ทรงมีพระวิริยภาพอดสาหะเพิ่มมากขึ้นก็หาไม่ได้

^๙ อริยทรัพย์ ๗ ประการ และคณะ, การสังเคราะห์งานวิจัยแนวทางการเรียนรู้ตามหลักไตรสิกขา, คณะครุศาสตร์มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๖, หน้า ๙.

^{๑๐} พระปลัดวิสุทธีศรี นนทขโย (เทียนวิเศษ) และคณะ, การพัฒนาการเรียนรู้ตามหลักไตรสิกขาของนักศึกษาวิทยาเขตศรีธรรมราชโคกราช จังหวัดนครศรีธรรมราช, วารสารพุทธสังคมวิทยาปริทรรศน์, ปีที่ ๕ ฉบับที่ ๒ (กรกฎาคม – ธันวาคม 2563) : หน้า ๓๐.

^{๑๑} บรรยวีสต์ ผางคำ และคณะ, ชุมชนไตรสิกขา: รูปแบบและการเสริมสร้างคุณภาพชีวิตในสังคมผู้สูงอายุจังหวัดอุบลราชธานี, (มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาเขตอุบลราชธานี, ๒๕๖๑), หน้า ๑๐.

^{๑๒} วิ.ม. (ไทย) ๔/๑๖/๒๔.

^{๑๓} วิ.ม. (ไทย) ๔/๒๔/๓๑.

^{๑๔} พุ.สุ.อ. (ไทย) ๒/๓๒๗/๑๗๑.

^{๑๕} พุทธทาส อินทปัญโญ, พุทธวิธีชนะความทุกข์, (กรุงเทพมหานคร: บริษัทพิมพ์ดี จำกัด, ๒๕๕๖), หน้า ๓๖.

^{๑๖} พุ.อป. (ไทย) ๓๒/๔๓๕/๖๔๑.

^{๑๗} พุ.พุทธ. (ไทย) ๓๓/๒๐/๕๕๙.

เมื่อทอดพระเนตรเห็นบริษัทมีจำนวนน้อย แล้วทรงทอดพระทัยไม่แสดงธรรมก็หาไม่ได้ แต่ทรงแสดงธรรมด้วยพระวิริยะอุตสาหะทัดเทียมเสมอกัน^{๑๗}

จนพระชนมายุได้ ๘๐ ปี วาระสุดท้ายก่อนจะดับขันธปรินิพพาน ยังได้ทรงอาศัยพระมหากรุณาเมตตาต่อสรรพสัตว์ประทานโอวาทเป็นครั้งสุดท้ายเพื่อเตือนสติประชาชนรุ่นหลังไม่ให้ประมาทในการใช้ชีวิตซึ่งมีใจความว่า “ภิกษุทั้งหลาย บัดนี้เราขอเตือนเธอทั้งหลาย สังขารทั้งหลายมีความเสื่อมไปเป็นธรรมดา เธอทั้งหลายจงทำหน้าที่ให้สำเร็จด้วยความไม่ประมาทเถิด”^{๑๘} ผู้ที่ออกบวชตามพระพุทธเจ้าแล้วบรรลุธรรมเป็นพระอริยบุคคลตั้งแต่พระโสดาบันจนถึงพระอรหันต์ มีเป็นจำนวนมากไม่สามารถจะนับได้ หากปฏิบัติถูกต้องตามหลักอริยมรรคมีองค์ ๘ ก็มีโอกาสนี้จะได้บรรลุธรรมเป็นพระอริยบุคคล ดังที่องค์สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าตรัสรับรองไว้ว่า “พระอริยบุคคล คือพระโสดาบัน พระสกทาคามี พระอนาคามี และพระอรหันต์ พระอริยบุคคลเหล่านี้มีแต่ในศาสนาที่มีคำสอนว่าด้วยอริยมรรคมีองค์ ๘ เท่านั้น ไม่มีในศาสนาอื่น”^{๑๙}

คำว่า “บรรลุธรรม” นั้น แปลกลับไปเป็นภาษาบาลีได้หลายศัพท์ แต่มีศัพท์หนึ่งที่ใช้เสมอคือ “ธรรมาภิสมัย” ซึ่งเกิดจากการแสดงธรรมของพระพุทธเจ้าบ้าง พระอริยสาวกบ้าง ผู้ฟังย่อมได้รับประโยชน์หรืออานิสงส์ของการฟังธรรมมากบ้าง น้อยบ้าง ตามกำลังสติปัญญาและบุญบารมีที่ได้เคยสั่งสมอบรมมาแต่อดีตชาติ เมื่อการแสดงธรรมของพระพุทธเจ้า หรือของพระอริยสาวกจบลง หลายครั้งมักจะจบลงด้วยประโยคหรือข้อความว่า “ธรรมาภิสมัยได้มีแก่สัตว์ ๘๔,๐๐๐”, “ในเวลาจบคาถา สัตว์จำนวน ๘๔,๐๐๐ ก็ได้ธรรมาภิสมัย”, หรือ “ในเวลาจบคาถา ทาริยานันดารอยู่ในโสดาปัตติผล ก็ได้ธรรมาภิสมัย” เป็นต้น ซึ่งคำว่าธรรมาภิสมัยยังไม่กระจ่างชัดว่าบรรลุธรรมระดับไหน

ดังนั้น จึงเป็นเหตุให้ผู้วิจัยสนใจที่จะทำวิทยานิพนธ์เรื่องว่า “ศึกษาวิเคราะห์ธรรมาภิสมัยของพระอริยบุคคลตามหลักไตรสิกขา” เพื่อจะค้นคว้าหาความหมายของธรรมาภิสมัยว่าเป็นการบรรลุธรรมระดับไหน ธรรมาภิสมัยเกิดมีแก่บุคคลเช่นไร และธรรมาภิสมัยกับหลักไตรสิกขาเกี่ยวข้องกันอย่างไร โดยเน้นค้นคว้าจากพระไตรปิฎกและอรรถกถาเป็นหลักตลอดถึงเอกสารอ้างอิงที่เกี่ยวข้อง

^{๑๗} วิ.อ. (ไทย) ๑/๑๙/๒๖๕.

^{๑๘} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๒๑๘/๑๖๖.

^{๑๙} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๒๑๔/๑๖๒, อ.จตุกก. (ไทย) ๒๑/๒๔๑/๓๕๗, ม.ม. (ไทย) ๑๒/๑๓๙/๑๓๓, ๑๔๐/๑๓๔, อภิ.ก. (ไทย) ๓๗/๓๗๘/๙๐๔-๙๐๕, ม.ม.อ. (ไทย) ๑/๑๓๙/๔๕๕-๔๕๖.

วัตถุประสงค์ของการวิจัย

บทความนี้เป็นส่วนหนึ่งของงานวิจัยเรื่อง “ศึกษาวิเคราะห์ธรรมาภิสมัยของพระอริยบุคคลตามหลักไตรสิกขา” มีวัตถุประสงค์ ๓ ข้อ คือ

๑. เพื่อศึกษาธรรมาภิสมัยในคัมภีร์พระพุทธศาสนา
๒. เพื่อศึกษาพระอริยบุคคลผู้บรรลุธรรมาภิสมัย
๓. เพื่อวิเคราะห์พระอริยบุคคลผู้บรรลุธรรมาภิสมัยตามหลักไตรสิกขา

วิธีดำเนินการวิจัย

การวิจัยในครั้งนี้ เป็นการวิจัยเชิงเอกสาร (Documentary Research) มีขั้นตอนการดำเนินการวิจัยตามลำดับ ดังต่อไปนี้

๑. ศึกษาข้อมูลชั้นปฐมภูมิ (Primary Sources) คือ พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัยและข้อมูลชั้นทุติยภูมิ (Secondary sources) คือ อรรถกถาภาษาไทย ฉบับมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย เอกสารตำราและงานวิจัย เพื่อให้ทราบความหมายของธรรมาภิสมัยในคัมภีร์พระพุทธศาสนา พระอริยบุคคลผู้บรรลุธรรมาภิสมัย
๒. วิเคราะห์พระอริยบุคคลผู้บรรลุธรรมาภิสมัยตามหลักไตรสิกขา
๓. สรุปผลการศึกษาตามวัตถุประสงค์ที่กำหนดไว้ และเสนอแนะเพื่อการศึกษาวิจัยต่อไป

ผลการวิจัย

งานวิจัยเรื่อง “ศึกษาวิเคราะห์ธรรมาภิสมัยของพระอริยบุคคลตามหลักไตรสิกขา” ผู้วิจัยได้ดำเนินการศึกษาตามระเบียบวิธีวิจัยที่กำหนดไว้ในข้างต้น จากการศึกษาพบว่า

ธรรมาภิสมัยในคัมภีร์พระพุทธศาสนา

จากการศึกษาความหมายของธรรมาภิสมัยในคัมภีร์พระพุทธศาสนาพบว่า สามารถแยกประเด็นเป็นหัวข้อได้ ดังต่อไปนี้ คือ

- ๑) ความหมายของธรรมาภิสมัยตามสัททนต์ สามารถแยกอธิบายเป็นสองศัพท์ด้วยกันคือ คำว่า ธรรม (ธรรมะ) ศัพท์ ๑ กับคำว่า อภิสมยะ ศัพท์ ๑ ศัพท์ว่าธรรมะ หมายถึง โลกุตระธรรม คือสภาวะธรรมขั้นสูงเหนือโลกที่พระอริยบุคคลมีพระโสดาบันเป็นต้นได้บรรลุ เป็นธรรมเครื่องป้องกันสัตว์ไม่ให้ตกไปในอบายทั้งสี่ หรือวัฏฏสงสาร เป็นสภาวะที่คอยกำจัดอกุศลธรรมอันต่ำทราม หรือธรรมที่ทรงไว้ซึ่งลักษณะของตน หรือธรรมที่ถูกปัจจัยทรงไว้ ส่วนศัพท์ว่า อภิสมยะ นั้น หมายถึง การตรัสรู้, การได้, การได้เฉพาะ, การถึง, การบรรลุถึง, การถูกต้อง และการทำให้แจ้ง เมื่อนำศัพท์ทั้ง ๒ มาประกอบกันเป็น “ธรรมาภิสมัย” ดังอธิบายในเบื้องต้น จึงได้ความหมายว่า การตรัสรู้หรือการบรรลุโลกุตระธรรมซึ่งเป็นธรรมสูงสุด เป็นเหตุ

ให้ทำลายกิเลสทั้งหลายมีอวิชชาเป็นต้นให้สิ้นไป เป็นธรรมซึ่งจะนำไปสู่ความเป็นพระอริยบุคคลตั้งแต่พระโสดาบันถึงพระอรหันต์

๒) ความหมายของธรรมาภิสมัยตามอรรถนัย คำว่า “ธรรมาภิสมัย” ซึ่งมาจากภาษาบาลีคือ ธรรมาภิสมโย นั้น ในพระไตรปิฎกและอรรถกถาได้ปรากฏความหมายว่า “การบรรลุธรรม” “การตรัสรู้ธรรม” ซึ่งเกิดมีแก่ผู้ได้ฟังธรรมจากพระพุทธเจ้าโดยตรง หรือฟังธรรมจากพระสาวก หรือฟังพระสูตรต่าง ๆ ที่พระสาวกยกขึ้นมาแสดง ผู้ที่สามารถบรรลุธรรมได้นั้น มีทั้งมนุษย์และเทวดาที่ได้ฟังธรรมเกี่ยวกับอริยสัจ ๔ ซึ่งเป็นความจริงอันสูงสุด หรือได้ฟังพระธรรมเทศนาสูตรอื่น ๆ มีธัมมจักกัปปวัตตนสูตรเป็นต้น เป็นผู้มีความสติปัญญาสามารถเข้าใจความเป็นจริงแห่งสรรพสิ่งได้ เมื่อตั้งใจฟัง ฟังโดยเคารพ พิจารณาโดยแยบคาย และระลึกรู้ตามเนื้อหาแห่งพระธรรมเทศนาหรือพระสูตรต่าง ๆ ย่อมได้รับความสงบทางใจ จิตเกิดตั้งมั่น เป็นสมาธิซึ่งเป็นบ่อเกิดของปัญญา ก็สามารถบรรลุธรรมได้

การบรรลุธรรม (ธรรมาภิสมัย) ย่อมมีได้แก่บุคคล ๓ ประเภท คือ

๑) บุคคลผู้เป็นอุคฆฏิตัญญู ผู้มีปัญหาฉับไว เข้าใจธรรมได้เร็ว เพียงแค่ท่านยกหัวข้อขึ้นแสดง ท่านนั้นก็สามารถบรรลุธรรมได้ เช่น ท่านพระสารีบุตรเถระสมัยที่ท่านยังเป็นปริพาชก ได้ฟังธรรมที่พระอัสสชิเถระยกแต่เพียงหัวข้อขึ้นแสดงเท่านั้นว่า “ธรรมเหล่าใดเกิดแต่เหตุ พระตถาคตตรัสเหตุและความดับแห่งธรรมเหล่านั้น พระมหาสมณะมีปกติตรัสอย่างนี้” ก็ได้บรรลุธรรม

๒) บุคคลผู้เป็นวิปจิตัญญู คือผู้มีปัญหาปานกลาง เข้าใจธรรมได้ต่อเมื่อท่านอธิบายขยายเนื้อความแห่งหลักธรรมแล้ว ไม่นาน ก็สามารถบรรลุธรรมได้ เช่น ยสกุสบุตร ได้ฟังอนุปพุทธานุสัจจะเบื้องต้น จิตสงบเกิดความเลื่อมใสศรัทธา ต่อมาพระพุทธเจ้าได้ทรงแสดงอริยสัจ ๔ เป็นเหตุให้ท่านได้บรรลุธรรม

๓) บุคคลผู้เป็นเนยยะ คือ ผู้มีปัญหาพอจะแนะนำสั่งสอนได้ อาจต้องใช้เวลามากกว่าบุคคล ๒ ประเภท เบื้องต้น แต่ต้องหมั่นเข้าหาสัทบุรุษผู้เป็นกัลยาณมิตร เมื่อได้รับคำแนะนำที่ถูกต้องก็สามารถบรรลุธรรมได้ เช่น พระจูฬปันถกที่ถูกพระมหาปันถกผู้พี่ชายขับไล่ออกจากวัด เพราะเข้าใจว่าพระน้องชายมีปัญหาที่บ่มไม่อาจจะกล่าวสั่งสอนได้ แต่ได้อาศัยพระพุทธเจ้าผู้เป็นกัลยาณมิตรแนะนำทางปฏิบัติที่ถูกต้องให้ ท่านได้ทำกรรมตามทีพระพุทธเจ้าทรงแนะนำว่า “โรชหรณฺ รโชหรณฺ” จนจิตหลุดพ้นจากกิเลสบรรลุปะเป็นพระอรหันต์ในที่สุด ส่วนบุคคลประเภทสุดท้าย คือ ปทปรมะ ไม่สามารถบรรลุธรรมได้ภายในชาติหนึ่ง ยกตัวอย่างเช่น พระโกกาลิกะ มีโอกาสได้บวชในพระพุทธศาสนา แต่มีใจคิดร้ายต่อพระสารีบุตรและพระโมคคัลลานะ ในใจเต็มไปด้วยความอาฆาตพยาบาทและความริษยา ซึ่งเป็นอุปสรรคขัดขวางต่อการปฏิบัติธรรม เป็นเหตุให้การปฏิบัติธรรมไม่ก้าวหน้า จึงไม่สามารถบรรลุมรรคผลใด ๆ ได้ หลังจากมรณภาพได้ไปเกิดในปทุมนรก

ดังนั้น สามารถสรุปได้ว่า ธรรมาภิสมัยมีความหมายที่ปรากฏในพระไตรปิฎกคือ “การบรรลุลหณะ” บ้าง “การตรัสรู้ธรรม” บ้าง เกิดขึ้นแก่ผู้ที่ได้ฟังธรรมของพระพุทธเจ้าที่ทรงแสดงเรื่องอริยสัจ ๔ คือ ทุกข์ สมุทัย นิโรธ และมรรค หรือพระสูตรต่าง ๆ แล้วส่งใจไปตามกระแสพระธรรมเทศนา คือ พิจารณา โดยโยนิโสมนสิการ ไม่ว่าจะเป็นมนุษย์หรือเทวดาก็จะสามารถบรรลุลหณะได้ ซึ่งการบรรลุลหณะสามารถ จำแนกประเภทตามระดับปัญญาของบุคคลได้ ๓ ประเภท คือ

- ๑) อุคฆัตติญาณ ผู้มีไหวพริบดี มีปัญญาดี สามารถบรรลุลหณะได้ฉับไว เพียงได้ฟังแค่หัวข้อ
- ๒) วิปจิตติญาณ ผู้มีปัญญาปานกลาง สามารถบรรลุลหณะได้ ต่อเมื่อได้ฟังคำอธิบายขยายเนื้อความ แห่งหลักธรรมนั้น ๆ

๓) เนยยะ ผู้มีปัญญาพอจะแนะนำได้ หากหมั่นคบหาสัตบุรุษผู้เป็นบัณฑิตเป็นกัลยาณมิตร ได้รับคำแนะนำสั่งสอนที่ถูกต้องจากท่าน แล้วนำไปปฏิบัติตาม ภายหลังก็จะสามารถบรรลุลหณะได้ เมื่อว่า โดยประโยชน์แล้ว การบรรลุลหณะนั้นมีประโยชน์ยิ่งใหญ่ เป็นเหตุให้เกิดปัญญาแจ่มแจ้งแทงตลอดอริยสัจ ๔ อันเป็นสัจธรรมสูงสุดแห่งชีวิต ซึ่งเป็นปัจจัยทำทุกขให้สิ้นไป ทำให้ใจปราศจากกิเลส

ลักษณะของธรรมาภิสมัย

จากการที่ผู้วิจัยได้ศึกษาและสรุปความหมายของธรรมาภิสมัยแล้วนั้น ผู้วิจัยต้องการที่จะศึกษา ลักษณะของธรรมาภิสมัย โดยอาศัยข้อมูลที่ได้ค้นพบว่า หมายถึง การตรัสรู้ธรรม เป็นสภาวะธรรมที่มีใน พระอริยบุคคลตั้งแต่ระดับพระโสดาบัน พระสกทาคามี พระอนาคามี พระอรหันต์ ไม่พบในบุคคลทั่วไป ซึ่งผู้ได้บรรลุลหณะสามารถละอวิชชา มีปัญญารู้แจ้งตามความเป็นจริงในอริยสัจ ๔ ตลอดจนการเห็น อริยมรรคมีองค์ ๘ อันเป็นทางหลุดพ้นที่แท้จริง ไม่ให้ตกไปในอบายและทุกข์ในวัฏสงสาร จึงสามารถ สืบค้นข้อธรรมที่ปรากฏในคัมภีร์พระไตรปิฎกและคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนาที่มีความเกี่ยวข้องในลักษณะ ธรรมาภิสมัย ดังนี้

จากการสรุปความหมายในข้อความที่ว่า “...ทางหลุดพ้นที่แท้จริง ไม่ให้ตกไปในอบายและทุกข์ ในวัฏสงสารอีก...” สอดคล้องกับในพระคัมภีร์สาริปุตตสูตรตติยบท ปรากฏลักษณะของธรรมาภิสมัยว่า การมีสติ การมีจิตหลุดพ้นด้วยดีแล้ว พึงกำจัดความพอใจในธรรมเหล่านี้ พิจารณาธรรมโดยชอบตามกาล เป็นผู้มึนธรรมเอกผุดขึ้น พึงกำจัดความมืด, การมีธรรมจักขุ อันปราศจากธุลี ปราศจากมลทิน

จากคำสำคัญว่า “การมีสติ” ที่ปรากฏในคัมภีร์สาริปุตตสูตรตติยบท ผู้วิจัยวิเคราะห์ว่า เมื่อจิตเกิด สติต่อเนื่องถึง ๆ ส่งผลให้เกิดสมาธิ เมื่อเกิดสมาธิผลที่ได้ตามมาคือ ปราโมทย์ ปีติ ปัสสัทธิ สุข และความ ตั้งมั่น นั่นหมายถึงสัมมาสติเป็นเหตุให้เกิดสัมมาสมาธิได้ ซึ่งสอดคล้องกับที่ปรากฏในวิมุตตายนสูตร ปรากฏลักษณะของธรรมาภิสมัยว่า เมื่อรู้แจ้งอรรถรู้แจ้งธรรม ย่อมเกิดปราโมทย์ เมื่อมีปราโมทย์ ย่อมเกิด ปีติ เมื่อมีปีติ กายย่อมสงบ เมื่อมีกายสงบ ย่อมได้รับสุข เมื่อมีสุข จิตย่อมตั้งมั่น เป็นธรรมสมาธิ ๕ ได้แก่

- ๑) ปราโมทย์ ได้แก่ ความแช่มชื่น ร่าเริง เบิกบานใจ
- ๒) ปีติ ได้แก่ ความอิ่มใจ ความปลาบปลื้มใจ ใจฟูขึ้น
- ๓) ปัสสัทธิ ได้แก่ ความรู้สึกผ่อนคลายกายใจ ใจเรียบรื่น ระวังปลง เย็นสบาย
- ๔) สุข ได้แก่ ความสุข ความคล่องใจ โปร่งใจ ไม่มีความติดขัด ปีบคั้น
- ๕) สมาธิ ได้แก่ ความมีใจตั้งมั่น สงบ อยู่ตัว อยู่กับงานที่ทำหรือเรื่องที่เกี่ยวข้อง ไม่วอกแวก ไม่ฟุ้งซ่าน

ทั้งนี้จะเห็นว่าคุณธรรมทั้ง ๒ ที่มีความสำคัญ คือ สติและสมาธินำไปสู่ความหลุดพ้นคือพระนิพพาน ซึ่งมีลักษณะดังนี้ คือ ธรรมเป็นที่สารถระ, ธรรมเป็นที่สร้างมา, ธรรมเป็นที่หมดสิ้น ความกระหาย, ธรรมเป็นที่เพิกถอนอาลัย, ธรรมเป็นที่ขาดสูญแห่งวิภวัญญะ, ธรรมเป็นที่สิ้นตัณหา, ธรรมเป็นที่ปราศจากราคะ ธรรมเป็นที่ดับ

วิเคราะห์พระอริยบุคคลผู้บรรลุธรรมาภิสมัยตามหลักไตรสิกขา

ไตรสิกขา คือ สติ สมาธิ ปัญญา สติ นี้ แปลว่า ปกติ ได้แก่ ความเป็นผู้มีกายกรรมเป็นต้นเรียบร้อย หมายถึง การทรงไว้ได้ด้วยอำนาจการตั้งมั่นแห่งกุศลธรรมมีมานเป็นต้น สติเป็นเครื่องมือกำกับกายและวาจาให้อยู่ในอาการปกติเป็นกฎข้อบังคับควบคุมให้อยู่ในระเบียบวินัย ดังนั้น ความสำรวมระวัง ชื่อว่า อธิศีลสิกขา ในคุหุฏฐกสูตรนิตเทสปราภคคาอธิบายอริสศีลสิกขาว่า “ภิกษุในธรรมวินัยนี้ เป็นผู้มีสติ สำรวม ด้วยการสังวรในปาติโมกข์ สมบูรณ์ด้วยอาจารย์และโคจร เห็นภัยในโทษเพียงเล็กน้อย สมาทานศึกษาในสิกขาบททั้งหลายอยู่ คือ สติขั้นเล็ก สติขั้นใหญ่ สติเป็นที่พึ่ง เป็นเบื้องต้น เป็นความประพฤติ เป็นความสำรวม เป็นความระวัง เป็นหัวหน้า เป็นประธานเพื่อความถึงพร้อมแห่งธรรมที่เป็นกุศล นี้ชื่อว่า อธิศีลสิกขา หมายถึง การศึกษาและปฏิบัติควบคุมพฤติกรรมทางกายและวาจาอย่างสูง เน้นการสำรวมอินทรีย์ คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ ในคราวเห็นรูป ได้ยินเสียง ดมกลิ่น ลิ้มรส ถูกต้องสัมผัสทางกาย และเกิดความนึกคิดต่าง ๆ เพื่อมิให้กระทำผิดทางกายและวาจา ทั้งนี้ความบริสุทธิ์แห่งศีลหรือ สิลวิสุทธิ หมายถึง การรักษาไว้ซึ่งความบริสุทธิ์หมดจดไม่มีต่างพร้อย แห่งศีล ตามภูมิของตน คือ การประพฤติดี เลี้ยงชีวิตถูกต้องตามศีลของตน ได้แก่ จตุปาริสุทธิศีล จตุปาริสุทธิศีลนี้มีความบริสุทธิ์ในตัวเองเป็นเหตุให้เกิดสมาธิและปัญญา ดังข้อความในอรรถกถาขุททกนิกาย อิติวุตตกะว่า “ปาริสุทธิศีล ๔ ประการ มีกายสุจริตเป็นต้น แท้จริง ปาริสุทธิศีล ๔ ประการนั้น เป็นความงามในตัวเอง โดยความเป็นศีลไม่ขาดเป็นต้น และเป็นเหตุนำคุณอันงามมีสมณะและวิปัสสนาเป็นต้นมา มีรายละเอียดความบริสุทธิ์ของศีลดังต่อไปนี้

๑) ปาติโมกขสังวรศีล หมายถึง ศีลสำหรับพระภิกษุผู้บวชในพระพุทธศาสนา ที่จะต้องพึงสำรวมระวังในข้อปาติโมกข์

คำว่า ปาติโมกข์ อธิบายว่า ศีลเป็นที่พึง เป็นเบื้องต้น เป็นความประพฤติ เป็นความสำรวม เป็นความระวัง เป็นหัวหน้า เป็นประธาน เพื่อความถึงพร้อมแห่งธรรมที่เป็นกุศล คำว่า สังวร อธิบายว่า ความไม่ล่วงละเมิดทางกาย ทางวาจา และทั้งทางกายและวาจา ดังข้อความที่ปรากฏในคณกโมคคัลลานสูตรว่า “พรหมณ์ เราสามารถเพื่อจะบัญญัติการศึกษาโดยลำดับ การกระทำโดยลำดับ การปฏิบัติโดยลำดับ ในธรรมวินัยนี้ได้ เปรียบเหมือนคนฝึกม้าผู้ชำนาญ ได้ม้าอาชาไนยตัวงามแล้ว เบื้องต้นทีเดียว ย่อมฝึกให้คุ้นกับการบังคับในบังเหียน ต่อมาจึงฝึกให้คุ้นยิ่งขึ้นไป แม้ฉันทิ ตถาคตก็ฉันทันนั้นเหมือนกัน ได้บุรุษที่ควรฝึกแล้ว เบื้องต้นทีเดียว ย่อมแนะนำอย่างนี้ว่า “มาเถิด ภิกษุ เธอจงเป็นผู้มีศีล สำรวมด้วยการสังวรในปาติโมกข์ เพียบพร้อมด้วยอาจารย์และโคจรอยู่ จงเป็นผู้มีปกติเห็นภัยในโทษ แม้เล็กน้อย สมาทานศึกษาอยู่ในสิกขาบททั้งหลายเถิด”

๒) อินทริยสังวรศีล หมายถึง การสำรวมระวังอินทริยทั้ง ๖ คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ โดยมีหลักการปฏิบัติคือ ไม่ยึดถือว่าเป็นเพศหญิงหรือเพศชาย ไม่ยึดถือกิริยาอาการ เช่น การหัวเราะ การร้องไห้ การยิ้มแย้ม เป็นต้น ดังตัวอย่างพระเถระรูปหนึ่ง เห็นหญิงซึ่งทะเลาะกับสามีแล้วเกิดจิตวิปลาสหัวเราะเสียงดังเดินผ่านมา จึงคิดว่า นี้อะไรกัน เมื่อท่านมองดูก็กลับได้อุสภสัญญาในกระดุกพินของเธอล้วนบรรลุเป็นพระอรหันต์ เมื่อสามีของนางเดินมาพบพระเถระจึงเรียนถามเห็นหญิงผ่านมาบ้างไหม พระเถระตอบว่า “ฉันไม่ทราบว่าเป็นหญิงหรือชายเดินไปจากที่นี่ แต่ร่างกระดุกนี้กำลังเดินไปที่ทางใหญ่

๓) อาชีวกปาริสุทธิศีล หมายถึง การงดเว้นจากมิจฉาชีพ มีการหลอกลวง การพูดป้อยอ การทำนิมิต การพูดด่าเขา พูดข่มเขา เป็นต้น

๔) ปัจจยสันนิสสิตศีล หมายถึง การบริโภคปัจจัย ๔ อันบริสุทธิด้วยการพิจารณาถึงประโยชน์ใช้สอยเป็นหลัก เช่น พิจารณาจิวรก็เพื่องุ่นห่มป้องกันความหนาว ความร้อน ลมและแมลง เป็นต้น เพื่อปกปิดอวัยวะที่ก่อให้เกิดความละอาย พิจารณาการฉันบิณฑบาตเพื่อความดำรงอยู่ได้แห่งร่างกายนี้ เพื่อบรรเทาความหิวกระหาย เพื่อบริโภคอาหารแก่การประพฤติพรหมจรรย์ กำจัดเวทนาเก่า ไม่ให้เวทนาใหม่เกิดขึ้น เป็นต้น พิจารณาเสนาสนะเพื่อบรรเทาอันตรายที่จะเกิดจากฤดูกาล เพื่อกำจัดความหนาว พิจารณารักษาโรคเพื่อรักษาอาพาธชนิดต่าง ๆ โรคเรื้อน โรคฝี เป็นต้น

พระอริยบุคคลผู้บรรลุธรรมเพราะอาศัยศีลเป็นบาทฐาน ยกตัวอย่างเช่น พระปัญจสีลสมาทานียเถระ ได้บรรลุอรหัตผลแล้ว ในขณะที่ทวนระลึกถึงศีลของตน พระสัปทาสเถระ บรรลุอรหัตผลพร้อมด้วยปฏิสัมภิทาทั้งหลาย ในขณะที่ท่านตรวจดูศีล ปิติดิแผล่ขานทั่วทั้งสรีระ ท่านข่มปิดได้แล้วเจริญวิปัสสนา

การที่จิตอยู่ในอารมณ์เดียวไม่ซัดส่ายไปในอารมณ์ต่าง ๆ ดังข้อความว่า ความไม่ฟุ้งซ่าน ชื่อว่า อธิจิตตสิกขา ในคุหฺฏฐกสูตรตติยบทสปรากฏคําอธิบายอธิจิตตสิกขาว่า “ภิกษุในธรรมวินัยนี้ สงัดจากกาม และอกุศลธรรมทั้งหลาย บรรลุปฐมฌานที่มีวิตก วิจาร ปีติและสุข อันเกิดจากวิเวกอยู่ เพราะวิตกวิจาร สงบระงับไปแล้ว บรรลุตติยฌาน มีความผ่องใสในภายใน มีภาวะที่จิตเป็นหนึ่งผุดขึ้น ไม่มีวิตก ไม่มีวิจาร มีแต่ปีติและสุขที่เกิดจากสมาธิอยู่ เพราะปีติจางคลายไป มีอุเบกขา มีสติสัมปชัญญะ เสวยสุขด้วยนามกาย บรรลุตติยฌานที่พระอริยะทั้งหลายสรรเสริญว่าผู้มีอุเบกขา มีสติอยู่เป็นสุข เพราะละสุขและทุกข์ ได้แล้ว เพราะโสมนัสและโทมนัสดับไปก่อนแล้ว บรรลุตตตถฌาน ที่ไม่มีทุกข์ ไม่มีสุข มีสติบริสุทธิ์เพราะ อุเบกขาอยู่ นี้ชื่อว่าอธิจิตตสิกขา ซึ่งหมายถึงภาวะที่จิตตั้งมั่นในอารมณ์หนึ่งอารมณ์เดียว ไม่ฟุ้งซ่าน รุนวาย ดังปรากฏข้อความในตวฏฐกสูตรตติยบทสปรากฏว่า “ชื่อว่าสมาธิ เพราะความเป็นกุศลจิตมีอารมณ์เดียว มีความหมายว่าตั้งใจมั่น คือการตั้งจิตและเจตสิกไว้ในอารมณ์เดียวเสมอและโดยชอบ ไม่ฟุ้งซ่าน ไม่รุนวาย ซึ่งสมาธินั้น มีความไม่ฟุ้งซ่านเป็นลักษณะ มีความกําลังความฟุ้งซ่าน เป็นรส มีความไม่หวั่นไหวเป็นเครื่อง ปรากฏ มีความสุขเป็นปทัฏฐาน

อุบายวิธีในการฝึกจิตให้ตั้งมั่นเป็นสมาธิอยู่ ๔๐ วิธี หรือเรียกว่ากรรมฐาน ๔๐ คือ

๑) กสิณ ๑๐ ได้แก่ ปฐวีกสิณ อาโปกสิณ วาโยกสิณ เตโชกสิณ นีลกสิณ ปิตกสิณ โลหิตกสิณ โอทาทกสิณ อาโลกกสิณ ปริจฉินนาทกสิณ

๒) อสุภะ ๑๐ อุทุมตกะ วินีลกะ วิบุพพะกะ วิจฉิทกะ วิขายิตกะ วิกขิตตกะ หตวิกขิตตกะ โลหิตกะ ปุพฺพกะ อัฏฐิกะ

๓) อนุสสติ ๑๐ พุทธานุสสติ ฌมานุสสติ สังฆานุสสติ สีลานุสสติ จาคานุสสติ เทวตานุสสติ อุปमानุสสติ มรณสติ อานาปานสติ กายคตาสติ

๔) พรหมวิหาร ๔ (อัปปมัญญา ๔) เมตตา กรุณา มุทิตา อุเบกขา

๕) อรูป ๔ อากาसानัญญาตนะ วิญญานัญญาตนะ อากิญจัญญาตนะ เนวสัญญานาสัญญา-
ยตนะ

๖) สัญญา (อาหาเรปฏิกูลสัญญา)

๗) วัตถาน (จตุราตฺตวัตถาน)

ทั้งนี้การฝึกจิตแบบเจริญสติอยู่กับอารมณ์ใดอารมณ์หนึ่งในกรรมฐาน ๔๐ กอง จะเกิดผลคือ ผู้ฝึกจะมีจิตตั้งมั่นในอารมณ์เดียว จนถึงระดับที่เรียกว่าฌาน ซึ่งแปลว่าการเพ่ง ฌานประเภทนี้เรียกว่า อารัมมณูปนิขฌาน โดยมีระดับความตั้งมั่นของจิต ๓ ระดับคือ (๑) ขณิกสมาธิ (๒) อุปจารสมาธิ และ (๓) อัปปนาสมาธิ เมื่อจิตถึงอัปปนาสมาธิมีความแคล่วคล่องหรือเรียกจิตเข้าถึงฌาน ผู้ปฏิบัติก็จะพบ สภาวะธรรมต่าง ๆ ที่บัญญัติเรียกว่าองค์ฌาน ซึ่งมีทั้งหมด ๕ องค์ คือ วิตก วิจาร ปีติ สุข และเอกัคคตา

พระอริยบุคคลผู้บรรลุลัทธมเพราะอาศัยสมาธิเป็นบาทฐาน ยกตัวอย่างเช่น พระจุฬปันถก ที่ได้ลูบผ้าขาวที่พระพุทธเจ้าประทานให้ พร้อมแนะให้บริกรรมว่า รโหโรณิ รโหโรณิ เมื่อท่านลูบท่อนผ้านั้นอยู่ ท่อนผ้าได้เศร้าหมองแล้ว ลำดับนั้น จึงคิดว่า “ท่อนผ้านี้สะอาดแท้ ๆ แต่อาศัยอัตภาพนี้จึงละปกติเดิมเสีย กลายเป็นของเศร้าหมองอย่างนี้ไปได้ สังขารทั้งหลายไม่เที่ยงหนอ” แล้วได้เจริญวิปัสสนา จนได้บรรลุพระอรหัตพร้อมด้วยปฏิสัมภิทา

ความเห็น ชื่อว่าอภิญญาสิกขา ในคฤหัสถ์กุตตนิเทศปรากฏคำอธิบายอภิญญาสิกขาว่า “ภิกษุในธรรมวินัยนี้ เป็นผู้มียปัญญา ประกอบด้วยปัญญาอันประเสริฐ หยั่งถึงความเกิดและความดับ เพิกถอนกิเลส ให้บรรลุถึงความสิ้นทุกข์โดยชอบ เธอรู้ตามความเป็นจริงว่า “นี้ทุกข์” เธอรู้ตามความเป็นจริงว่า “นี้ทุกข์สมุทัย” เธอรู้ตามความเป็นจริงว่า “นี้ทุกข์นิโรธ” เธอรู้ตามความเป็นจริงว่า “นี้ทุกข์นิโรธคามินีปฏิปทา” เธอรู้ตามความเป็นจริงว่า “เหล่านี้อาสวะ” เธอรู้ตามความเป็นจริงว่า “นี้อาสวสมุทัย” เธอรู้ตามความเป็นจริงว่า “นี้อาสวนิโรธ” เธอรู้ตามความเป็นจริงว่า “นี้อาสวนิโรธคามินีปฏิปทา” นี้ชื่อว่าอภิญญาสิกขา เมื่อผู้ปฏิบัติเรียนรู้และฝึกจิตในอุบายอันได้กล่าวข้างต้นในอภิญจิตตสิกขาแล้ว หมั่นฝึกเจริญสติในอารมณ์เดียวจนจิตตั้งมั่น ผู้ปฏิบัติพึงใช้สติที่ฝึกหัดจากการเจริญสติในอารมณ์เดียว (อารมณ์อนุปนิชมาน) นั้น มาเจริญสติกับสภาวะธรรมรูปนามระลึกรู้กายใจและศึกษาจนเกิดปัญญาเห็นไตรลักษณ์ เห็นการเกิดดับของสภาวะ จึงได้ชื่อเจริญปัญญา เจริญวิปัสสนา คือเพ่งลักษณะของสภาวะธรรมภายในหรือรูปนามนั่นเอง เมื่อระลึกรู้หรือสังเกตรูปนามหรือ กายใจบ่อย ๆ เข้าก็จะเกิดความรู้แจ้ง เบื่อหน่ายคลายกำหนด และใคร่จะพ้นไปเสีย ทั้งนี้เป็นไปตามลำดับแห่งความบริสุทธิ์ของจิต ซึ่งความบริสุทธิ์นั้นบริสุทธิ์เพราะมีปัญญายูณเป็นเครื่องชักฟอก

พระอริยบุคคลผู้บรรลุลัทธมเพราะอาศัยปัญญาเป็นบาทฐาน ยกตัวอย่างเช่น เรื่องพระเขมาเถรี ที่ได้ยื่นพิจารณาหญิงสาวที่พระพุทธเจ้าทรงเนรมิตขึ้น จากปฐมวัยสู่มัชฌิมวัยและสู่ปัจฉิมวัย ได้ยักยัดขึ้นสู่วิปัสสนา เกิดความเบื่อหน่ายในขันธ ๕ จนจิตเห็นไตรลักษณ์เบื่อหน่ายคลายกำหนด และได้บรรลุพระอรหัตผลพร้อมกับปฏิสัมภิทา

บทสรุป

ธรรมภาษิต หมายถึง การตรัสรู้ธรรม คือ การรู้แจ้งแทงตลอดอริยสัจ ๔ อันได้แก่การบรรลุโลกุตตรธรรม ๙ ได้แก่ มรรค ๔ ผล ๔ และนิพพาน ๑ จนได้บรรลุความเป็นพระอริยบุคคล ตั้งแต่พระโสดาบัน พระสกทาคามี พระอนาคามีและพระอรหันต์ อันเป็นลำดับของการบรรลุลัทธมเป็นพระอริยบุคคลในทางพระพุทธศาสนา ซึ่งจำแนกได้ตามการละสังโยชน์ ๑๐ ได้แต่ละข้อ ดังนี้ คือ

๑) พระโสดาบัน ละสังโยชน์ คือกิเลสเบื้องต้นได้ ๓ คือสักกายทิฏฐิ วิจิกิจฉา และสีลัพพตปรามาส

๒) พระสกทาคามี ละสังโยชน์ ๓ ประการที่พระโสดาบันละได้แล้ว และทำราคะ โทสะ โมหะ ให้เบาบางลง

๓) พระอนาคามี ละสังโยชน์เบื้องต้นได้ทั้ง ๕

๔) พระอรหันต์ ละสังโยชน์ได้ทั้ง ๑๐ ประการ

ซึ่งสอดคล้องกับงานวิจัยของ สำนุ มหัทธนาตุลย์ ที่ได้ศึกษาวิจัยเรื่อง “การศึกษาวิเคราะห์สังโยชน์ในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาท” ว่า ซึ่งสรุปเป็นผลการวิจัยไว้ว่า หลักธรรมที่ส่งเสริมและสนับสนุนสังโยชน์ คือปฏิจจสมุปบาท มีต้นเหตุและอุปาทาน ส่งเสริมและสนับสนุนให้สังโยชน์เกิดขึ้น ส่วนข้อปฏิบัติเพื่อละสังโยชน์หรือธรรมที่ทำให้สังโยชน์หมดไป คือ สติปัฏฐาน ๔ ประการ เมื่อบุคคลปฏิบัติตนตามวิธีของสติปัฏฐาน ๔ แล้วจะทำให้เป็นพระอริยบุคคลในพระพุทธศาสนา มีทั้งหมด ๔ ชั้น คือ พระโสดาบัน พระสกทาคามี พระอนาคามี และพระอรหันต์ พระอริยบุคคลชั้นพระโสดาบันละสังโยชน์ ๓ ประการ คือ สักกายทิฏฐิ วิจิกิจฉา และสีลัพพตปรามาส พระสกทาคามีละสังโยชน์ ๓ ประการที่พระโสดาบันละได้แล้ว ส่วนที่ทำได้มากกว่าพระโสดาบันคือ การทำให้กามฉันทะสังโยชน์ และพยาบาทสังโยชน์เบาบางลง พระอนาคามีละสังโยชน์ที่พระโสดาบันละได้แล้วและละเพิ่มอีก ๒ ประการ คือ กามฉันทะสังโยชน์และพยาบาทสังโยชน์ ส่วนพระอรหันต์ละสังโยชน์ ๕ ประการที่เหลือได้ทั้งหมด คือ รูปราคะสังโยชน์ อรูปราคะสังโยชน์ มานะสังโยชน์ อุทธัจจะสังโยชน์ และอวิชชาสังโยชน์

พระอริยบุคคลทั้ง ๘ ท่านที่ผู้วิจัยศึกษาประกอบด้วย พระโสดาบัน ๒ ท่าน คือ หมอชีวกโกมารภัจ และอนาถปิณฑิกเศรษฐี พระสกทาคามี ๒ ท่าน คือ อสิทตตะและนางสุนนาเทวี พระอนาคามี ๒ ท่าน คือ หัตถกอาฬวกะและจิตตคฤหบดี พระอรหันต์ ๒ ท่าน คือ พระอานนท์เถระและพระสารีบุตรเถระ บรรลุธรรมผ่านหลักไตรสิกขา สอดคล้องกับงานวิจัยของบรรจบ บรรณรุจิ ที่ได้ศึกษาวิจัยเรื่อง “การศึกษาเชิงวิเคราะห์เรื่องพระอัสติมหาสาวกกับการบรรลุธรรม” ว่า ซึ่งสรุปไว้ว่าการบรรลุธรรมของพระอัสติมหาสาวกไม่ได้ขึ้นอยู่กับชาติกำเนิด สถานภาพทางเศรษฐกิจ แต่ขึ้นอยู่กับความพยายามของพระอัสติมหาสาวกแต่ละรูปเองเป็นสำคัญ ท่านได้บำเพ็ญบารมีเพื่อการบรรลุธรรมไว้แต่อดีตชาติ ในชาติปัจจุบันเมื่อได้พบพระพุทธเจ้าแล้วก็ต้องศึกษาอบรมศีล สมาธิ ปัญญา ให้เกิดมีขึ้นในตน ทั้งนี้โดยอาศัยการปฏิบัติสมณะและวิปัสสนา

การจะบรรลุธรรมเป็นพระอริยบุคคลได้นั้น ต้องศึกษาเรื่องศีล สมาธิและปัญญา ซึ่งเป็นหลักปฏิบัติเพื่อขัดเกลากายและใจ เมื่อบุคคลชำระศีลให้บริสุทธิ์มีกายและวาจาเป็นปกติเรียบร้อยแล้วเชื่อได้ว่าไม่สร้างความเดือดร้อนให้ตนเองและผู้อื่น ย่อมมีชีวิตความเป็นอยู่ที่มีความสุข เป็นเหตุปัจจัยให้พัฒนาตนขึ้นไปสู่ระดับของสมาธิ ผู้มีศีลบริสุทธิ์และสมาธิตั้งมั่น ได้เชื่อว่ามีกายวาจาและใจสะอาดบริสุทธิ์ พร้อมที่จะพัฒนา

จิตใจยกขึ้นสู่ระดับของปัญญา เมื่อปฏิบัติได้ตามหลักไตรสิกขา คือ ศีล สมาธิและปัญญา ย่อมจะมีความก้าวหน้าในการปฏิบัติธรรมและบรรลुธรรมเป็นพระอริยบุคคลได้ในที่สุด ซึ่งสอดคล้องกับเรื่องภาวนาคือ การพัฒนาทั้ง ๔ ด้าน ที่สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (ป.อ. ปยุตโต) ได้กล่าวสรุปไว้ว่า

๑) กายภาวนา การเจริญกาย หรือพัฒนากาย คือพัฒนาความสัมพันธ์กับสิ่งแวดล้อมทางวัตถุ หรือทางกายภาพ (รวมทั้งเทคโนโลยี) โดยเฉพาะรับรู้สิ่งทั้งหลายทางอินทรีย์ ๕ (ตา หู จมูก ลิ้น กาย) ด้วยดี โดยปฏิบัติต่อสิ่งเหล่านั้นในทางที่เป็นคุณ มิให้เกิดโทษ ให้กุศลธรรมงอกงาม ให้กุศลธรรมเสื่อม

๒) ศีลภาวนา การเจริญศีล หรือพัฒนาศีล คือ พัฒนาความประพฤติ พัฒนาความสัมพันธ์ทางสังคมโดยตั้งอยู่ในระเบียบวินัย ไม่เบียดเบียนหรือก่อความเดือดร้อนเสียหาย อยู่ร่วมกับผู้อื่นได้ด้วยดี เกื้อกูลกัน

๓) จิตตภาวนา การเจริญจิต หรือพัฒนาจิต คือ ฝึกอบรมพัฒนาจิตใจ ให้เข้มแข็งมั่นคง เจริญงอกงามด้วยคุณธรรม เช่น มีเมตตากรุณา มีฉันทะ ขยันหมั่นเพียร อดทน มีสมาธิ และสดชื่น เบิกบาน เป็นสุข ผ่องใส เป็นต้น

๔) ปัญญาภาวนา การเจริญปัญญา หรือพัฒนาปัญญา คือ ฝึกอบรมพัฒนาปัญญา ให้เจริญงอกงาม จนเกิดความรู้แจ้งชัดตามเป็นจริง โดยรู้เข้าใจสิ่งทั้งหลายตามที่มันเป็น รู้เท่าทัน เห็นแจ้งโลกและชีวิตตามสภาวะ สามารถทำจิตใจให้เป็นอิสระ ทำตนให้บริสุทธิ์จากกิเลสและปลดพันจากความทุกข์ มีชีวิตเป็นอยู่ แก้ปัญหาและทำการทั้งหลายด้วยปัญญาที่รู้ถึงเหตุปัจจัย เมื่อพัฒนาได้แล้ว จะสามารถทำบุุคคลธรรมดาให้กลายเป็นพระอริยบุคคลระดับพระโสดาบัน จนถึงพระอรหันต์ได้

ข้อเสนอแนะ

ข้อเสนอแนะทั่วไป

แม้ว่าธรรมาภิสมัย จะหมายถึง การตรัสรู้ธรรม เพื่อการรู้แจ้งธรรมในอริยสัจ ๔ จนให้ได้ถึงขั้นบรรลุความเป็นพระอริยบุคคลก็ตาม หากแม้กระนั้นก็อาจจะมิผู้สนใจ เพื่อเตรียมทางหรือแสวงหาทางพ้นทุกข์ แม้จะยังไม่สามารถสำเร็จมรรคผลในชาติปัจจุบันก็ตาม ได้นำหลักการที่กล่าวมาแล้วนั้นไปปฏิบัติกับด้วยบุคคล ๒ ประเภท คือ

๑. นักเรียนหรือนักศึกษา ควรฝึกสมาธิก่อนเริ่มเรียนในแต่ละวัน ๆ ละ ๕-๑๐ นาที ทุกวันที่โรงเรียน/มหาวิทยาลัย เพื่อเป็นบาทฐานให้มีสมาธิที่ดียิ่งขึ้นในการเรียนชั้นสูง ๆ ต่อไป เพราะเมื่อมีสมาธิได้ตั้งใจเรียนแล้วก็ย่อมลดโอกาสในการทำมิฉะพด้วย

๒. ประชาชนหรือบุคคลทั่วไปที่แสวงหาทางหลุดพ้น ควรตั้งใจรักษาศีล ฝึกสมาธิและเจริญภาวนา คือการปฏิบัติในหลักไตรสิกขา ก็จะสามารถถึงความดับทุกข์ได้อย่างแน่นอน

ข้อเสนอแนะในการทำวิจัยครั้งต่อไป

ในการศึกษาวิจัยเรื่อง “ศึกษาวิเคราะห์ธรรมชาติของพระอริยบุคคลตามหลักไตรสิกขา” นี้ ผู้วิจัยเห็นว่ายังมีประเด็นที่ควรสนใจ ดังต่อไปนี้

๑. ควรศึกษาวิเคราะห์ธรรมชาติของสามเณรในสมัยพุทธกาล
๒. ควรศึกษาวิเคราะห์บทบาทของผู้บรรลุนิพพานในสังคมไทย
๓. ควรมีการประยุกต์ธรรมชาติเพื่อการดำเนินชีวิตในสังคมไทยปัจจุบัน

บรรณานุกรม

- บรรยวสิทธิ์ ผางคำ และคณะ. **ชุมชนไตรสิกขา: รูปแบบและการเสริมสร้างคุณภาพชีวิตในสังคมผู้สูงอายุ จังหวัดอุบลราชธานี**. มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาเขตอุบลราชธานี, ๒๕๖๑.
- พระปลัดวิสุทธิศรี นนทขโย (เทียนวิเศษ) และคณะ, การพัฒนาการเรียนรู้ตามหลักไตรสิกขาของนักศึกษา วิทยาเขตศรีธรรมมาโคกราช จังหวัดนครศรีธรรมราช, **วารสารพุทธสังคมวิทยาปริทรรศน์**, ปีที่ ๕ ฉบับที่ ๒ (กรกฎาคม – ธันวาคม ๒๕๖๓) : ๓๐.
- พระพรหมมิ่งคลาจารย์ (ปัญญานันทภิกขุ). **อริยสัจ ความจริงอันประเสริฐ ๔ ประการ**. กรุงเทพมหานคร: ธรรมสภา, ม.ป.ป.
- พระภาวนาพิศาลเมธี วิ. (ประเสริฐ มนต์เสวี). **วิปัสสนาเพื่อความดับกรรม**. กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วน จำกัด ประยูรสาส์นไทย การพิมพ์, ๒๕๖๒.
- พระโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาตอ) รจนา, พระพรหมโมลี (สมศักดิ์ อุปสโม ป.ธ.๙, M.A., Ph.D.) ตรวจชำระ, พระคันธสาราภิงค์ แปลและเรียบเรียง. **ปฏิจจนสมุปบาท เหตุผลแห่งวัฏสงสาร**. กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัด ประยูรสาส์นไทย การพิมพ์, ๒๕๕๔.
- พุทธทาส อินทปัญโญ. **พุทธวิธีชนะความทุกข์**. กรุงเทพมหานคร: บริษัทพิมพ์ดี จำกัด, ๒๕๕๖.
- _____. **แก่นพุทธศาสนา**. กรุงเทพมหานคร: บริษัท วี.พรีนท์ (๑๙๙๑) จำกัด, ๒๕๕๖.
- มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. **พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย**. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๙.
- มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. **อรรถกถาภาษาไทย ฉบับมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย**. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๖.
- ธีรยุทธ์ พึ่งเพียร และคณะ. **การสังเคราะห์งานวิจัยแนวทางการเรียนรู้ตามหลักไตรสิกขา**. คณะครุศาสตร์ มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๖.
- วัลโปละ ศรี ราชกุล ตรีปิฎกวราจารย์. **พระธรรมที่พระพุทธเจ้าทรงสอน**. กรุงเทพมหานคร: กองทุน บุญนิธิหอไตร, ๒๕๔๙.